

UGLJEN I ŠMINKA

Narativi o jugoslavenskoj radnici na ponudi posttranzicijskom sjećanju

Reana Senjković
Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

Istraživanja u zemljama nekadašnjeg državnog socijalizma, pa i u Hrvatskoj, pokazala su da su stavovi žena prema prošlosti koju su živjele u drugom političkom sustavu pozitivniji od stavova muškaraca, da one, u skladu s time, svoju trenutnu situaciju ocjenjuju lošijom no u "bivšem komunističkom sustavu" te da su sklonije podržati lijevo orijentirane političke stranke. Čitanje triju jugoslavenskih ženskih časopisa iz razdoblja od 1946. do 1975. godine otkriva dijapazon uzornih reprezentacija i kreacija lika zaposlene žene, koje se nude usporedbi sa suvremenim nostalgijским i/ili kritičkim iskazima.

Ključne riječi: radnica, socijalizam, posttranzicija

Gubitak¹

Etnografska istraživanja obične "tranzicijske" i "posttranzicijske" svakodnevice upućuju na raznolikost putanja kojima su zemlje nekadašnjeg državnog socijalizma, opremljene ionako nejednakim poputninama, krenule u "tržišnu ekonomiju i liberalnu demokraciju" (usp. Nadkarni i Shevchenko 2015). Među nalazima koji otkrivaju usporedive reakcije u segmentima tijela postsocijalističkih društava naročito se zanimljivim, sudeći po brojnosti reakcija istraživača, ali i po odjeku u prostoru popularne kulture, pokazao fenomen o kojem se raspravlja, uz tek naizgled sitna terminološka neslaganja, kao o *postkomunističkoj* ili *postsocijalističkoj nostalgiji*, uz lokalizirajuće varijante poput *ostalgije* (njem. *Ostalgie*) ili *jugonostalgije*. Pokrenute su rasprave o "politikama nostalgije": retrospektivne i prospektivne, jalove i produktivne, "reflektivne" (koja se uglavnom uočila u trendovskim odgovorima popularne kulture) i "restorativne" (koja se odaje "čežnjom za sigurnošću, stabilnošću i prosperitetom" u iskazima sudionika istraživanja koji su odrasli prije "preokreta"), nerijetko uz iskaže dvojbi o tome koje je osjećaje uopće moguće prepoznati kao nostalgične (Boym 2001; Nadkarni i Shevchenko 2004; Todorova 2010; usp. npr. Kideckel 2002: 126; Bartha 2014: 320). Uz ostalo, zapazilo se da "nostalgija [...] varira s obzirom na [...] dob i profesiju", ali i spol (Hann 2012: 1126).

Vera, četrdesetogodišnja čistačica iz Moskve s kojom je razgovarala Olga Shevchenko, na političkim izborima 1990-ih konzistentno je glasala za Komunistič-

¹ Ovaj rad financirala je Hrvatska zaklada za znanost projektom "Transformacija rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj" (IP-2016-06-7388).

ku stranku Ruske Federacije. “Da, bilo je mnogo toga lošeg”, komentirala je prošlo razdoblje, “pa ipak ... živjela sam sasvim pristojno” (Nadkarni i Shevchenko 2004: 512; usp. Jõesalu 2016: 566). Niz istraživanja u Bugarskoj krajem 1990-ih i početkom 2000-ih, među njima i u okviru Programa Ujedinjenih naroda za razvoj, pokazao je da su žene sklonije podržati lijevo orijentirane političke stranke, pa i da su njihovi stavovi prema prošlosti koju su živjele u drugom političkom sustavu pozitivniji od stavova muškaraca (Ghodsee 2004: 24). Kao i Bugarke, žene koje su odrasle u Njemačkoj Demokratskoj Republici pokazale su manje entuzijazma za promjenu 1990. godine. One s kojima su razgovarale Sibylle Meyer i Eva Schulze tvrdile su da su “još kao djevojčice znale da će imati djecu i da će biti ekonomski neovisne”, sigurne u to da će se zaposliti i biti zaposlene do mirovine. Državna skrb o djeci garantirala im je sigurnost bez obzira na to jesu li podizale djecu uz pomoć njihovih očeva ili samostalno (Meyer i Schulze 1998: 98–99). Također, mnoge su isticale da su prije ujedinjenja imale veću slobodu djelovanja i da su i unutar obitelji mogle inzistirati na vlastitim interesima (ibid.: 104). Niti Rumunjkama, nekada metama zloglasne Ceaușescuove pronatalitetne politike (Kligman 1998; Brunnbauer 2000), “tranzicija u demokraciju” nije donijela olakšanje:

Prije smo imali novaca, ali nismo imali što kupiti. Sada imamo što kupiti, ali nemamo novaca. Što mislite kako se osjeća žena kada ode na tržnicu i ne može kupiti voće za svoje dijete? Ne možeš trošiti na voće jer moraš platiti stanarinu i režije ... sve je jako skupo. Cijene struje, plina, stanarine – to je kao na Zapadu – ali plaće su rumunjske. (Massino 2007)

Žene s kojima je Frances Pine razgovarala u Łódžu prvih godina po ulasku Poljske u “tranziciju” djelovale su “umrtvljene traumom”. Govorile su o tome da, nezaposlene, čitave dane sjede kod kuće i plaču (mnoge su priznale da su im liječnici prepisali antidepresive), žaleći za vremenom kada su samostalno djelovale i izvan prostora rutine majčinstva i kućanske odgovornosti. Njihove su se priče neprestano vraćale na *gubitak*: prihoda, samopouzdanja i prijateljstava (Pine 2002: 95–96).²

Usporediva istraživanja na prostoru nekadašnje Jugoslavije ukazuju na isto. Riječ je o sjećanjima (uglavnom) radnica u tekstilnoj industriji socijalističke Slovenije (Vodopivec 2010, 2012), Bosne i Hercegovine, Makedonije, Srbije (Bonfiglioli 2014, 2015) i Hrvatske (Premuž Đipalo 2016) te industriji plastike u Hrvatskoj (Jambrešić Kirin i Blagaić 2013).³ Ta sjećanja, upozoravaju Renata Jambrešić Kirin i Marina Blagaić, govore o životu koji je bio drugačiji, lišena su ideoloških tvrdnji

² Njihovo sjećanje na socijalizam, zapazila je Pine, nerijetko je sjećanje na “ponos zbog sudjelovanja u proizvodnji, ponos na vlastiti rad i vlastitu uključenost u projekt koji je bio moderan i usmjeren ka općem dobru” (2002: 106–107).

³ Tanja Petrović poduzela je istraživanje “nostalgije za industrijskim radom u socijalističkoj Jugoslaviji” s radnicima Fabrike kablova Jagodina (Petrović 2017). Ona, međutim, kao niti Marko Miljković (2014) u svojem tekstu o tvornici Crvena zastava u Kragujevcu, nije izdvajala narative žena. Sjećanje žena na život u socijalizmu bilo je temom međunarodnog istraživačkog projekta “Women’s Memories: Searching for Identity Within Socialism/Frauen Gedächtnis” (vidi Dijanić et al. 2004; ŽINEC 2004).

(2013: 55) i, prema Nini Vodopivec, najčešće su u raskoraku s diskursom postsocijalističke političke i ekonomske elite (2010: 213):

Mislim da je, što se tiče posla i svega ostalog, situacija u socijalizmu bila bolja nego danas; svi smo imali posao, svatko od nas, svi smo bili plaćeni, a danas kada završiš školu za tebe nema posla ... (Vodopivec 2010: 218); Ranije, radnici su bili bliži jedni drugima. Sada, sve se promijenilo nakon devedesetih. (ibid.: 221)

Nikada nam nije bilo teško, bilo je dobro, kada si znao da ćeš raditi i da će sve biti u redu. (Bonfiglioli 2015: 61); Bilo je sjajno. A najvažnije je bilo da su ljudi završili školu i odmah dobili posao. (ibid.); Moji roditelji su radili osam sati, svakog dana, do petka. Kada je bila noćna smjena, plaćala se više. I imali su kuhinju u svojoj tvornici, tamo su mogli jesti (...) sve je bilo drugačije, bilo je lakše. Subotom su bili kod kuće. [...] Mi radimo subotom, katkad i nedjeljom. (ibid.: 62); Osjećala sam se sigurnom, kao i moji roditelji. I onda, odjednom, bum! Morala sam napustiti studij i početi raditi. Odustala sam od svojih snova, sve je palo u vodu. (ibid.: 63)

Na posao sam išla s veseljem. Kažite, tko se danas tome veseli? (Jambrešić Kirin i Blagaić 2013: 42)

Imala sam 20 godina, e. Počet mi nije bilo teško raditi zato jer sam bila u školi odličan đak i oni su te odlične đake odmah primali, a budući da sam ja bila bez oca i bila sam po domovinu, mi smo iz doma dobili prvi posao. Nismo nikakvu vezu imali nego su nas pozvali na razgovor i zaposlili. (Premuž Đipalo 2016: 167)⁴

***

“Povratak” pojma sjećanja u kulturni život i znanstvena istraživanja općenito se vezuje uz propitivanje ideje napretka i nerijetko tumači kao reakcija na procese koji su “uniformalizirali život i razorili stare povezanosti, zajednice i načine života” (Debouzy 2016: 57). *La mémoire ouvrière, working class memory, la memoria (della classe) operaia*, kao i svako drugo sjećanje, “[p]očinje u sadašnjosti da bi rekonstruiralo prošlost”, kombinirajući “osobne i društvene elemente koji su istodobno stvarni i imaginarni” (ibid.: 60).⁵ Sjećanja o kojima je ovdje riječi otkrivaju, poslužiti će se tvrdnjom Susan Woodward, tektonski poremećaj u samom “središtu društvenog svemira”, pa i, za

⁴ Ponešto ženskih sjećanja na socijalističku Jugoslaviju nalazimo u znanstvenim radovima koji se poglavito zanimaju za fenomen (jugo)nostalgije: “Moja baka je uvijek govorila da je život bio najbolji u 1970-ima. Država je bila snažna, plaće su bile dobre, na raspolaganju su bili dobar mirovinski sustav, dugi godišnji odmori, besplatno školovanje. To je zaista bilo sjajno. Polovicom 1980-ih počelo je biti lošije” (Palmberger 2008: 363).

⁵ “Problematican status biografskog znanja nije, naravno, nov ili nepriznat problem u društvenim znanostima i srodnim disciplinama” (Gardner 2001: 186). Ovdje, radi se jednako o “pretpostavkama koje strukturiraju istraživačke metodologije i stavove istraživača prema onima koje istražuju” kao i o “ulozi kulture u strukturiranju [biografskog znanja]” (ibid.).

mnoge, nestanak toga središta, mjesta rada, koje je, za Woodward (u slučaju građana socijalističke Jugoslavije), “određivalo identitete, ekonomske interese, društveni status i političku lojalnost” (2003: 76; usp. Bonfiglioli 2015: 59).

Unatoč tome što su “[s]ocijalistički režimi bili daleko od toga da budu međusobno ujednačeni” (Dimitrova-Grajzl i Simon 2010: 209; usp. Bonfiglioli 2015: 58–59), istraživanja u sljednicama zemalja socijalističkog lagera, kao i istraživanja koja su se posljednjih godina obratila posljedicama propasti “industrijskih divova” socijalističke Hrvatske, poput splitske Jugoplastike, sinjske Dalmatinke, sisačke Željezare, pulske Arena trikotaže i vukovarskog Borova (Jambrešić i Blagaić 2013; Pavlinušić, Modrić i Križanac 2017; Potkonjak i Škokić 2013; Škokić i Potkonjak 2016; Maksić i Matošević 2018; Cvek, Ivčić i Račić 2015; usp. <http://www.transwork.eu/aktivnosti-i-rezultati/e-bilten-1/>), otkrivaju da se osjećaj gubitka provlači kroz analitički značajan broj zabilježenih pripovijedanja. Da se u Hrvatskoj, kao i u drugim zemljama nekadašnjeg državnog socijalizma, taj osjećaj upisao poglavito u sjećanja žena (bez obzira na njihov ekonomski, kulturni i društveni kapital) upućuje istraživanje koje je Smiljana Leinert Novosel provela 1997. godine s 1300 ispitanica i ispitanika u Zagrebu, Splitu, Osijeku i Rijeci o “promjeni društvenog položaja žena u razdoblju tranzicije”. Pokazalo se, naime, da čak 40% žena svoju situaciju u postsocijalističkoj Hrvatskoj ocjenjuje lošijom no “u bivšem komunističkom sustavu”, dok se s tom tvrdnjom složilo 28% posto muškaraca (Leinert Novosel 1998: 154).⁶

Ovaj članak se ne temelji na sjećanjima žena na rad u socijalističkoj Jugoslaviji. Polazi od tvrdnje Svetlane Boym da u razotkrivanje fragmenata sjećanja valja, prethodno, uključiti “dvostruku povijest iluzija i stvarne prakse” (2001: xviii), pa po svoju građu ulazi u prostor onodobne popularne kulture, otvarajući prilaz tadašnjem *življenom iskustvu*, u skladu s uputom Raymonda Williamsa, prema kojoj *dokumentarna kultura* nekog vremena “izražava život posve izravno, čak i kada živi svjedoci šute” (2006: 40–41). Prateći narativizaciju ženskoga rada, njegovu tekstnu i slikovnu reprezentaciju i kreaciju u trima časopisima koji su izlazili u Narodnoj Republici Hrvatskoj i/ili Socijalističkoj Republici Hrvatskoj: *Žena u borbi* (god. 1946. – 1949., 1951. – 1952. i 1956. – 1957.), *Svijet* (1953. – 1959. i 1970. – 1973.) i *Tina* (1973. – 1975.),⁷ ujedno ocrtava obrise jednog od spremnika koji se nude usporedbi sa suvremenim sjećanjima. S obzirom na to da se bavi sadržajem diskursa o (ženskom) radu i promjenama kroz razdoblje od početka jugoslavenskog socijalističkog razdoblja do pred kraj 1970-ih godina – vremena već uzmaknulog optimističnog očekivanja budućnosti (Boym 2001: xiv), “ustanovljenog manifestnog konzumerizma” (Dimitrijević 2017) ili “pronađenog blagostanja” (Duda 2014) – kompozicija članka je kronološka.

⁶ Veći dio istraživanja ženskih sjećanja na socijalizam, pa i na rad u socijalizmu, jasno upućuje na situaciju koja ih je aktivirala i oblikovala: “nove tegobe i diskriminacija” (Haney 2002: 29; usp. Rosenfeld, Trappe i Gornick 2004; Adler 2002; Meyer i Schulze 1998) i “dramatičan pad životnog standarda” (Ghodsee 2004: 24; usp. Pine 2002).

⁷ Napominjem da sam navedena godišta triju časopisa istražila u cijelosti.

Danas je žena važan faktor u proizvodnji

Očekivano, prvih godina nakon rata *Žena u borbi*, glasilo Antifašističke fronte žena Hrvatske (izlazi od travnja 1943. godine), slijedi sovjetske uzore, poput časopisa *Rabotnica* (usp. Attwood 1999: 26–30). Naslovnice, fotografije na unutrašnjosti korica i fotografije uz članke većinom prikazuju radnice na njihovim radnim mjestima u tvornicama ili, rjeđe, u polju ili znanstvenoistraživačkom laboratoriju. U broju 24 iz ožujka 1946., uz članak pod naslovom “Radom dokazujemo svijest radnice” objavljeno je, na primjer, šest fotografija radnica za strojevima: Marije Fijanić u zagrebačkoj Elektro industriji, Magde Šnobl u tvornici Penkala, Jelke Foršner u tvornici Rade Končar i triju radnica tvornice cipela Borovo (Žub IV/24, 1946: 6–8). Predložak je očit i u pripovjednom stilu:

U odjeljenju za električno svarivanje riječkog brodogradilišta radi se udarnički. [...] Radom rukovodi oniski radnik, odjeven u radnički kombinezon, s gumenom maskom na licu. Bijela svjetlost obasjava lik radnika i daje mu izgled neke čudesne snage i moći. Za tren svjetlosti nestaje, elektrod je rastopljen. Mladi radnik diže masku, otire si znoj i tek sad opažamo, da je to žena. [...] Na usnama joj titra pobjedonosni osmijeh moćnog graditelja naše domovine. (Žub V/37, 1947: 7–8)

Često se ističu primjeri žena zaposlenih na “muškim poslovima”: na separaciji ugljena (“ne samo da nam nije teško, nego mi sa zadovoljstvom radimo, jer znamo da je ovaj rudnik sada naš, narodni”; Žub V/39, 1947: 9), poslu traktoristice (“rukama uprljanim od ulja čvrsto drži volan svog traktora, na kome ponosno sjedi”; *ibid.*: 13), ložačice na lokomotivi (“mi žene ćemo sigurno dokazati našim drugovima, da nismo ništa lošiji ložači od muškaraca”; Žub V/40, 1947: 18), na zidarskim i tesarskim poslovima (“Zanimao nas je otprije stolarski zanat, ali nas prije nisu htjeli primiti u stolare”; Žub V/41, 1947: 10)... Nakon pokretanja prvog petogodišnjeg plana u travnju 1947. godine tekstovi o ženama koje rade u metalnoj, tekstilnoj, duhanskoj, prehrambenoj, građevinskoj, drvnjoj... industriji objavljuju se i češće. Redovito ih prate obavijesti o tome da im je u “novoj Jugoslaviji” osigurano pravo “na sve položaje koje zauzima i muškarac, ako za njih stekn[u] potrebno zvanje”, a da će za isti rad primiti jednaku plaću (Žub IV/32, 1946: 8; usp. Žub VII/1, 1949: 5):

Da je netko prije minulog rata vidio u našoj zemlji ženu – vlakovođu, ženu – zidara ili ženu kako radi s aparatom za električno svarivanje, za tokarskom kluptom, u separaciji ugljena i na drugim isključivo “muškim” poslovima, sigurno bi je začuđeno gledao i ne bi vjerovao da je to moguće. Zapravo to i nije bilo moguće, jer u staroj Jugoslaviji kapitalistički sistem nije dopuštao ženi da uđe u takva zvanja. Žena nije bila ravnopravna ni u političkom, ni u ekonomskom životu, pa ne samo što nije imala pristup u sve grane privrede nego je za jednak rad bila slabije plaćena od muškarca. (Žub VI/3, 1948: 16)

Čini se da se katkad, u praksi, nije radilo o poštivanju novouspostavljenih ženskih prava, nego o nemogućnosti izbora. Muška radna snaga usmjeravala se na tjelesno najzahtjevnije poslove petogodišnjeg plana (Žub V/44, 1947: 6), pa se, na primjer, u tvornici Ventilator u Zagrebu, osjetilo “pomanjkanje radne snage”. “Kako su nam bili potrebni elektrovariooci”, rekao je novinarki poslovođa pogona, “organizirali smo kurs za elektrovarioce. Međutim nije se javilo dovoljno muškaraca i primili smo žene” (Žub V/46, 1947: 8–9).

I onda kada predstavlja žene koje su dospjele na rukovodeće položaje, novinski se tekst u pravilu otvara iskazom o situaciji drugačijoj od očekivane: “Pomislim: ‘Hajde da vidim i direktora ove lijepje i uređene tvornice’, okrenem se, ali nigdje ne vidim nekog druga” (Žub V/39, 1947: 8). U spomenutom slučaju, tvornice Kalnik, direktorica je Paula Crneka, mlada žena o kojoj novinarka časopisa *Žena u borbi* piše da bi čitateljicama dokazala da socijalistička Jugoslavija ozbiljno misli kada tvrdi da su žene jednakopravne muškarcima. Paula Crneka je, tako je tekst predstavlja, “seljačko dijete”. Završila je četiri razreda osnovne i jedan građanske škole:

Iako je imala mnogo volje za učenje, nije mogla nastaviti školovanje, nego je ostala kod kuće i s roditeljima obrađivala zemlju. Nastao je rat. Došli su teški dani i u Paulino selo. Mlada Paula uskoro uvida, da je prestao miran život, da se nadvilo nešto tamno nad njom, njenim selom, cijelom zemljom. Tada prasnuše prve partizanske puške u njenom kraju. Paula je odahnula. Diže se narod, otpočinje teška borba na život i smrt. Paula pomaže narodne borce, a 1943. odlazi i sama u partizane. (ibid.)

Nakon rata, Paula je postala omladinski rukovoditelj u svojem kotaru, zatim i u okrugu. Zaposlila se u tvornici Kalnik kao “personalni referent”. Učila je marljivo, završila općeobrazovni tečaj i napredovala, najprije do mjesta privremenog upravitelja tvornice (ibid.).

Kao u ovom slučaju, bez iznimke, tekstovi o radnicama donose i biografske informacije, većinom o njihovom siromašnom djetinjstvu u obitelji s više djece, ranom zapošljavanju, iscrpljujućem radu, sudjelovanju u partizanskoj borbi i, naposljetku, udarničkom radu. Također bez iznimke tekstovi opisuju njihov izgled i dojam koji ostavljaju: “Maca je lijepa djevojka. Smeđa, opaljena mladim proljetnim suncem, sva odiše snagom i zdravljem. Glavu je povezala maramom” (Žub V/39, 1947: 13), “Oči su joj velike i plave kao u djevojke, a siva kosa koja indiskretno izviruje ispod marame kao da ne pristaje tim očima. Njeno izbrazdano lice govori svakom – tko sa ljudskih lica zna da čita – da ova žena živi svoj život za druge, vodeći najmanje brigu o sebi samoj” (Žub V/40, 1947: 21), “[...] vedra nasmijana radnica tridesetih godina, malena stasa, jednostavna i vrlo pristupačna” (Žub VI/6, 1948: 5).

U prvih nekoliko poslijeratnih godišta časopisa *Žena u borbi* žene su ponajprije radnice, junakinje rada, najčešće za strojem. Njihova lica krasi “pobjedonosni osmijeh” (Žub V/37, 1947: 7–8; Žub V/46, 1947: 8), rade vješto, sa zadovoljstvom i veseljem (Žub V/39, 1947: 9; Žub V/46, 1947: 8), zalažu se ili “ulažu mnogo truda”, vrijedne su i aktivne (Žub V/39, 1947: 12–13), skromne (Žub V/40, 1947: 19, 21),

ponosne (Žub V/41, 1947: 10), dobri drugovi (Žub V/46, 1947: 8)... One koje su u ratu ostale bez najbližih, u tvornici su našle “svoj drugi dom” (Žub V/46, 1947: 9).

Reakcija časopisa *Žena u borbi* na rezoluciju Informbiroa kasnila je gotovo godinu dana. Članak “Naš odgovor kleveticima” tonom je i sadržajem u skladu s odgovarajućim tekstovima u drugom tisku, tek naglašava da “žene Hrvatske” u gradovima i selima uzvraćaju masovno, požrtvovnim radom (Žub VII/5, 1949: 14–15). Drugdje, piše se o teškoćama u izgradnji socijalizma u Jugoslaviji – do kojih je došlo zbog toga što je “zemlje narodne demokracije i SSSR-a” nastoje omesti “svim, pa i najprljavijim sredstvima”. Ženama se upućuje otvoren poziv:

Rezervna radna snaga postoji još među ženama. Stoga je naš zadatak da poradimo sve, da bi što više žena uključili u izgradnju socijalizma, da bi povećali broj radnica u industrijama, povećali broj kvalificiranih radnica, a time i broj udarnica. (Žub VII/11, 1949: 11–12)

Stil prikaza života radnica dosljedan je poslijeratnom uzoru i u proljeće 1951. godine:

U rano jutro kada se noć polako i neosjetno povlači, naglo se budi Borovo. Naselje oživljuje. Kombinat je već osvijetljen. Njegova okna blještavo trepere i još jače ističu taj kolos koji svakodnevno prima u sebe na hiljade radnika i radnica. Po stanovima i ulicama lijepo uređenog radničkog naselja žurno prolaze ljudi, žene i učenici industrijske škole, svi u pravcu Kombinata, kao bezbroj potoka što se slivaju u jednu široku, beskrajnu rijeku. Svi ti radnici najzad nestaju iza zatvorenih vratiju iz kojih se opet svakodnevno iznose brda kutija sa gotovom obućom, da se dalje transportiraju u naša sela i gradove do najudaljenijih krajeva. U Kombinat u Borovo, koji po svojoj veličini spada među najveće u zemlji, uposlene su većim dijelom žene, a na nekim radnim mjestima, kao u Tvornici gume, skoro isključivo rade žene. Rade i rukovode. (Žub IX/4, 1951: 2–3)

Čini se, međutim, da su problemi u gospodarstvu koji su slijedili za rezolucijom Informbiroa ponešto umnožili broj tekstova koji hvale uspjehe radnica u proizvodnji i, naročito, tekstova koji tumače da žena može slobodno odabrati svoje zvanje i da je, “odmjenjujući mušku radnu snagu”, već značajno povećala “milijunske mase aktivnih graditelja socijalizma” (Žub VII/6, 1949: 8; usp. Žub VII/7, 1949: 13; Žub VII/10, 1949: 19; Žub VII/11, 1949: 11–12). Sredinom 1951. godine objavljuje se prvi tekst koji propušta prijekor radnicama koje nisu izvršile mjesečni zadatak, nego “za vrijeme rada zastaju, polaze do susjednog stroja, porazgovore, iziđu časkom u hodnik ili slično” (Žub IX/6, 1951: 3–4). U istom članku saznajemo da Gizelu Prener, koja je mjesečni zadatak izvršila s prebačajem od 37%, “vuče na rad nagrada”: “što više zaradi, bolje će obući i nahraniti djecu, i bolje će ih odgojiti” (ibid.).

Zadaća žene, kako ju je vidio časopis *Žena u borbi* još od prvih poslijeratnih brojeva, nije bila samo u tome da se uključi u privredu. Redovito, nude se savjeti “domaćicama”, uključujući krojni prilog za izradu jednostavnih i funkcionalnih odjevnih predmeta te, nešto rjeđe, savjeti za odgoj djeteta: “Kako ćemo povećati

prirod krastavaca i paradajza” (Žub IV/28, 1946: 22–23), “Deset savjeta domaćici kod klanja svinja” (Žub IV/34, 1946: 25), “Spremimo voće i povrće za zimu” (Žub IV/29, 1946: 23–24), “Zašto se dijete igra i zašto se mora igrati” (Žub V/36, 1947: 7–9) ... Sredinom 1947. godine pojavljuju se prve informacije o otvaranju dječjih jaslica (Žub V/40, 1947: 8–9), a zatim i prve priče o okolnostima i atmosferi njihove izgradnje:

Kad je uprava počela da planira uključivanje ženske radne snage u brodogradilište, uz to što je planirala njihovo stručno osposobljavanje, planirala je i pomoć radnoj majci. Počele su pripreme za otvaranje dječjih jaslica uz brodogradilište. Započeli su sa skromnim sredstvima. Ali konac 48. godine dočekali su s velikim rezultatima. Dogotovljena je divna zgrada s izgledom na more – prostrana, svijetla, prilagođena potrebama njege i odgoja sitnih mališana koji u njoj provode svoj dan. Radionice brodogradilišta izradile su krevetiće, stolove za previjanje, dječje stolčice i stolove, stalke za cvijeće, ograde u kojima se prave prvi koraci. [...] Majke su zadovoljne. Sretno gledaju u rumene obraze, ljube bucmaste ručice i ponosno govore koliko je dijete dobilo na vagi. “Svaki dan imaju putar, četiri obroka odlične hrane... Još moramo urediti vrt... a ovo je prije šest mjeseci bila ruševina” s ponosom ističu majke, radnici, uprava. Svi oni zajedno nastoje da djeci bude što bolje, jer samo ako je majka potpuno mirna i sigurna za svoje dijete ona može biti dobar radnik, ona i sama može da napreduje, da se razvija. (Žub VII/1, 1949: 5)

Dvostruko opterećenje

Nakon prelaska na “novi privredni sistem” – u kojem, kako se objašnjava u članku s kraja 1951. godine, “socijalistička zajednica neposredno upravljanje općenarodnom imovinom, a time i sve odgovarajuće privredne operacije prepušta, na demokratski socijalistički način, samim neposrednim proizvođačima” (Žub IX/10, 1951: 1–2) – Centralno vijeće jedinstvenih sindikata Jugoslavije upozorilo je, među ostalim, na probleme žena radnica. Dogodio se, piše *Žena u borbi*, “niz nepravilnosti” u provođenju zakonske zaštite materinstva i zaštite djeteta, pa i u pomoći radnoj ženi u zbrinjavanju djece, a ideja o osnutku “kolektivnih ustanova za različite usluge u domaćinstvu” nije se približila ostvarenju.⁸ Zbog toga, naglašava se, radnice su “dvostruko

⁸ O tom posljednjem više se saznaje tri mjeseca kasnije, u članku pod naslovom “Kako posluje Agencija za povremene kućne usluge”: “U ‘Vjesniku’ je nedavno izišla obavijest o osnivanju Agencije za povremene kućne poslove. Ova vijest je sigurno obradovala velik broj žena, koje zbog zaposlenosti trebaju pomoć za kućne poslove. Međutim očekivanja nisu dala potrebne rezultate [...]” (Žub X/8, 1952: 3). Članak iz listopada istom problemu prilazi iz drugog ugla: “Naša zaostalost je opća tehnička zaostalost, koja se odražava na našem svakodnevnom životu. Ona ima naročit odraz na probleme prehrane. Naše menze i restorani nisu odgovorili na svoj zadatak, da olakšaju život radnim ljudima, ni po organizaciji, ni po cijeni, ni po kvalitetu. Zato mnoge radne žene kuhaju doma. [...] Kakva je perspektiva u razvitku socijalizma u tom pogledu za žene? ... Da li razvijati kult domaćinstva i vraćati ženu u kuću da bude samo žena i majka? ... Da li ići putem mehanizacije individualnog domaćinstva pa da ona postane inženjer koji u svojoj kuhinji – laboratoriju barata sa nebrojeno mašina, od toga da joj operu rublje, posuše sude, do toga da

opterećene” (Žub X/5, 1952: 4). Uz to, neka su poduzeća (“‘Krušik’ i ‘Đenevac’ iz Valjeva, ‘Napredak’ iz Prizrena i druga”) “otпустиła [...] više radnica-trudnica i do-
jilja” (ibid.: 5). U razgovoru s radnicama otkriva se da jedna od njih, u vrijeme dok radi, dijete ostavlja susjedi na čuvanje, druga, koja brine o sinu svojeg brata, “paloga borca”, oslanja se na pomoć prijateljice, treća, udovica s troje djece, živi u sobi i kuhinji, a hodnik i zahod dijeli s dvadeset četiri stanara, ustaje u pola pet i liježe kasno, šteti tako što se do posla ne vozi tramvajem (Žub X/7, 1952: 18–19).

Tema *dvostrukog opterećenja*⁹ žena postat će, za neko vrijeme, stalno mjesto u pisanju časopisa *Žena u borbi* (Žub X/10, 1952: 1; Žub X/12, 1952: 4–5 ...; Žub XIV/1, 1956: 17–18; Žub XIV/3, 1956: 4–5; Žub XVI/5, 1956: 1–3 itd.). Nakon lipnja 1951. godine ustaljuju se i upozorenja na druge probleme: razumijevanja položaja i društvene uloge žene koja su “tuđa [...] Partiji i štetna po [...] socijalističku izgradnju”, pojave reakcionarnih parola protiv sudjelovanja žena u politici i neodbačenih predrasuda “starih društvenih odnosa”, očitih i u odnosima u obitelji (Žub X/9, 1952: 4–5; usp. npr. Žub X/12, 1952: 4–5). Članak iz siječnja 1956. konstatira situaciju kakva je bila i pet godina ranije, a skreće pozornost i na razlike u konzumaciji dokolice: “Imamo li toliko zadružnih pekara koliko imamo birtija? Mjesto da brinemo za lakši život žene, brzo smo se pobrinuli za to, da ljudi imaju negdje dangubiti i trošiti novac” (Žub XIV/1, 1956: 17–18). Žene radnice, piše se dalje u članku, “vape za pomoći društva i s pravom je očekuju”:

Nemojmo se zavaravati, da žena može sve savladati “sviješću, ljubavlju i zalaganjem”. Sve je to fizički ograničeno. Fizički iscrpljena žena je čas slaba radnica, čas slaba majka, čas slaba domaćica. Najčešće, ako ikako može, ona dezertira iz privrede, ili se dešava mnogo puta da se njezina opterećenost plaća zdravljem djece, ili njezinim zdravljem, a često i raspadom porodice. Pomoć muža je minimalna ili nikakva. U našoj zemlji, koja je po svojim idejama ženine ravnopravnosti među prvima na svijetu, još se uvijek vuku razna feudalna i orijentalna nasljeđa u glavama pojedinaca, da je kućni posao sramota za muškarca. [...] Problem žene i njezinog višestrukog rada predstavlja ozbiljni društveni problem. (ibid.)

---

joj izmiješaju majonezu, ali ipak stalno zahtijevaju njen rad iako u malo drugačijem obliku, ali ipak, i za doručak, i za objed, i za večeru, ona i u najmodernijoj kuhinji ostaje robot sa svim tim strojevima – ili ćemo baš mi žene Jugoslavije, koje smo izvojevale ravnopravnost i o kojima ovisi i njeno dalje ostvarenje, izgraditi za svoj život i život svoje djece jednu ljepšu perspektivu – zaista ravnopravnost i oslobođenje od svih zaglušujućih radova koji za svaku ženu posebno znače i dvostruko opterećenje” (Žub X/10, 1952: 1).

⁹ Riječ je o pojmu koji će tek ući u pojmovnik ponajprije rodni studija da bi opisao običnu svakodnevicu zaposlenih žena ne samo u društvima državnog socijalizma (usp. npr. Bonfiglioli 2017; Jambrešić Kirin i Blagačić 2013: 54, 66), nego i u vrijeme Drugog svjetskog rata (usp. npr. Braybon i Summerfield 2012), u postsocijalističkim društvima (usp. npr. Corrin 1992) itd.

Radnica potrošačica

U proljeće 1951., iste godine kada je Jugoslaviji počela stizati financijska pomoć sa Zapada i godinu dana nakon uvođenja samoupravnog sustava u jugoslavenska poduzeća (Rutar 2013: 343–344), među priloge kojima je časopis *Žena u borbi* predlagao mogućnosti izrade “dječjih odjelca”, “praktičnih pregačica” (Žub IV/28, 1946: 25) i “praktičnih šarenih haljina iz dva dijela” (Žub IV/29, 1946: 25) ušao je modni prilog pod naslovom “Za nevjeste”, čiji se slikovni dio preuzeo iz stranoga tiska. Na stražnjoj strani korica objavljena je fotografija žena koje okopavaju zemlju (Žub IX/4, 1951: 30–31). Samo nekoliko brojeva kasnije, u članku o kondukterkama Zagrebačkog električnog tramvaja, saznajemo da ih je većina došla sa sela, pa da im je u gradu bilo “novo i zanimljivo sve – počevši od trajne ondulacije i novih haljina, do ulica, meteža gradskog, zabava i saobraćaja s ljudima” (Žub IX/8, 1951: 12–13). Istodobno, tekstovima o radnicama u industriji i poljoprivredi počinju parirati tekstovi o ženama u znanosti (Žub IX/4, 1951: 6–7; Žub IX/8, 1951: 12–13; Žub X/4, 1952: 10–11), socijalnim radnicama (Žub X/7, 1952: 19), učiteljicama (Žub X/10, 1952: 2), umjetnicama (Žub XIV/3, 1956: 8–9). Na naslovnim stranicama sve je manje radnica za strojevima, u rudnicima i u poljima: 1952. godine zamijenile su ih fotografije žena ili djevojčica u narodnim nošnjama, fotografija Nade Dimić (u broju iz veljače), fotografije dviju skulptura (u svibnju Josipa Broza, a u prosincu djevojke koja čita), prikaz cvijeća (u ožujku) i maloga djeteta (u lipnju). Počinje se pisati o abortusu i kontracepciji (Žub XIV/1, 1956: 12–13; Žub XIV/2, 1956: 14–16) i savjetovati žene da ne zanemare svoj izgled (Žub XIV/2, 1956: 12–13), da “sačuvaju prirodnost u dotjerivanju” (“Crvenilo za usne stavite samo na potpuno suhe usne”; Žub XIV/2, 1956: 17), ili da “izbjegavaju suvišne napore i nauče štedjeti vrijeme”.¹⁰ Zanimljivo, taj posljednji savjet namijenjen je samo zaposlenima u uredima:

Ako vas umor potpuno zahvati, legnite potrbuške na kauč ili na ćilim. Ujutro, kad se probudite, pet minuta vježbajte, duboko dišite i cijeli dan ćete lakše izdržati. Kad se s rada vratite kući, presvucite se. S uredskom haljinom skinut ćete sa sebe i uredske brige. Kad bilo gdje čekate nešto u redu, ne uzrujavajte se, već se odmarajte. Još jedan savjet: kad radite bilo kakav posao, radite ga s veseljem. [...] Neke se žene dosađuju čitajući romane, druge pjevaju dok peru suđe. (Žub XIV/2, 1956: 18)

Već 1946. godine, Antifašistički front žena Hrvatske počeo je izdavati časopis *Naša moda*,¹¹ koji je pratio londonske, moskovske, pariške i ženevske modne trendove,

¹⁰ Ovu promjenu zapazile su Renata Jambrešić Kirin i Marina Blagaić i u svjedočenjima nekadašnjih radnica tvornice Jugoplastika: “[...] s prestankom javnih radova i akcija solidarnosti, kao i nestankom herojskoga rada, radnih uspjeha i uvjeta rada iz jezgre jugoslavenskih ideoloških i javnih diskursa sredinom 1950-ih, iščeznulo je i zanimanje za ženu radnicu. Sjećanja radnica Jugoplastike znakovito podcrtavaju tu promjenu diskurzivnih režima; nakon živih sjećanja na herojski početak proizvodnje u prvim postrojenjima, sjećanja na solidarnost i samopožrtvovanje za uspjeh tvornice, sjećanja na idilične odnose među [...] radnicima, njihova sjećanja na kasni socijalizam više su vezana za napredak vlastitog domaćinstva, kupnju prvog automobila i odlaske na izlete” (2013: 62–63).

¹¹ Nastavio se na *Modni list*, koji je AFŽ objavio u tri broja, od listopada do prosinca 1945.

prenosio modne fotografije iz zapadnog tiska i objavljivao “kulinarske i kozmetičke savjete, gimnastičke vježbe i oglase preostalih privatnih zagrebačkih obrta” (Jambrešić Kirin 2012: 196; usp. Čuljak i Vene 2016). Iste godine kada je raspušten Antifašistički front žena počeo je izlaziti ženski časopis *Svijet*, uređen po uzoru na austrijsku *Burdu*.¹² Jugoslavenska stvarnost na njegovim stranicama, kao i u slučaju časopisa *Naša moda*, nije ostavila traga: piše se o tome koje su boje odjeće, kakve cipele i frizure trenutno u modi, o tome “kako treba postupati s nylon rubljem”, kako se njeguje lice, a kako laktovi, ponešto o filmu i kazalištu, ili kulturi stanovanja i plastičnoj kirurgiji, a donosi se i “naša mala anketa: glumci u vašem sjećanju” (br. 5, 1953). Uz dodatak krojnog arka, većinu prostora zauzimaju modni prilozi za žene, muškarce i djecu. Samo iznimno kroz tekstove proviruje obična žena – radnica. Zanimljiv je i znakovit primjer u broju s početka 1957. godine, gdje tekst pod naslovom “Neuroza – bolest žena” spominje skladištarku koja pati od migrena, srčanih poteškoća i loše probave. Liječnik je, kako stoji u tekstu, uzroke njezinih problema pronašao u “životnim prilikama”, činjenici da ona istodobno ispunja zadaće kućanice, majke i radnice, dakle u istome što je u isto vrijeme časopis *Žena u borbi* nazivao dvostrukim opterećenjem:

Sigurno ste i sami zaključili, da većina žena nije posve zdrava. Pate od raznih bolesti, prkose svim liječenjima i lijekovima. Žene se uvijek znaju ispričati: “Kad bih imala vremena, mogla bih se već izliječiti...” Ali, ako se zaista pokušaju izliječiti i to im uspije, ubrzo se pojave simptomi nove bolesti. Ponajčešće liječnik ustanovi dijagnozu: neuroza. Obično se postavljaju pitanja, koja bi se mogla nizati unedogled. Koji je uzrok toj bolesti? Može li se što poduzeti da se žene posve izliječe? Može li pomoći liječnik? Žive li te žene pogrešno? Da li ih preopterećuje zvanje i rad u kući? (*Svijet* 3, 1957, bez paginacije)

O preslagivanju na skromnom jugoslavenskom tržištu časopisa namijenjenih ženskoj čitateljskoj publici ne svjedoči samo pojava *Svijeta* 1953. godine, nego i promjene u sadržaju i opremi *Žene u borbi*: broj 10 izašao je 1957. godine u manjem formatu, na naslovnici se našao apstraktan crtež, a promijenio se i naziv časopisa izostankom ideološke oznake. Časopis *Žena* će od 1958. izlaziti kao “list za porodicu i domaćinstvo”, a od 1967. kao “časopis za društvene probleme žene i porodice”.

Svijet tek početkom 1970-ih, uz dotad uobičajene sadržaje, počinje pisati o pravima i traženjima običnih žena – radnica. Razlozi za to zacijelo su u dinamici domaće, ponajprije ekonomske situacije, ali i, na prvi pogled očitije, tekućoj političkoj situaciji i odjecima studentskih i feminističkih pokreta u Europi i Sjedinjenim Američkim Državama.

Emancipacija, drugi put

U ožujku 1970. *Svijet* pokreće temat pod naslovom “Jugoslavenka 70 između proklamacije i prakse”. Nakon uvoda – u kojem se “borba za emancipaciju žene” ne umeće

¹² *Burda* je počela izlaziti samo tri godine ranije (Szeless 2002).

u domaći političko-ideološki okvir, nego se navodi kao jedno od obilježja svjetske suvremenosti – slijedi priča o dvostrukoj opterećenosti “većine zaposlenih Jugoslavenki”, koje predstavlja “tekstilna radnica Anica Mikulić (34)”.¹³ Društvo, tvrdi se, ne brine mnogo o tome da olakša život žene:

Hrvatska je na primjer donedavno po kapacitetima predškolskih ustanova za boravak djece zaposlenih roditelja bila na posljednjem mjestu u Evropi. U Zagrebu tek svako šesto dijete ima gdje provesti dan ako mu roditelji rade i ako mogu platiti njegov smještaj. Što se tiče restorana društvene prehrane, stanje je još gore. Rezultat: stvarni radni dan većine zaposlenih Jugoslavenki praktički je gotovo dvostruko duži od onog kakav je propisan zakonom. Međutim, sve kad i ne bi imale posla prije i poslije svog radnog vremena, mnoge od zaposlenih Jugoslavenki ne bi se mogle pohvaliti da su zadovoljne. Najmanje bi to mogle kad je riječ o njihovom napredovanju u zvanju. U većini slučajeva zaposlena žena u svojoj struci provodi radni vijek negdje pri dnu karijere, očekujući slučaj ili “čudo” da, ukoliko ima sposobnosti, maksimalno napreduje. (*Svijet* 5, 1970: 6–7)

U istom članku autor se pozvao na znanstvena istraživanja koja su, “u novije vrijeme”, dokazala “da ni biološke, ni psihičke, ni ostale razlike među spolovima nisu tako velike kao što se obično misli”: žene nisu manje inteligentne od muškaraca, a posao ne umanjuje “privlačnost i šarm” žene. Unatoč tome, istaknuo je, u novinama se redovito oglašavaju poslovi “u kojima je jedan od uvjeta za dobivanje mjesta: muški spol” (*ibid.*).

Na pomicanje referentnog emancipacijskog okvira izvan domaćeg terena ukazuje i članak “Žene se bune”, koji iskazuje podršku nedavnom Ženskom štrajku za jednakost koji je u prosvjednim povorkama širom Sjedinjenih Američkih Država okupio desetine tisuća sudionica (*Svijet* 20, 1970: 10–11).¹⁴ Taj članak – kao i nastavak temata “Jugoslavenka 70 između proklamacije i prakse”, koji upozorava na predrasude o ženama, još čvrsto ukorijenjene u jugoslavenskom društvu (*Svijet* 6, 1970: 6–7 i *Svijet* 7, 1970: 6–7), i članci o ženama “koje su svojim pothvatima uzbudile svijet” (*Svijet* 1, 1973: 39), o ženama koje “ipak osvajaju ‘muška’ zanimanja” (*Svijet* 7, 1973: 6–7) ili o teškom životu žena na selu, kao jednoj od posljedica feminizacije poljoprivrede (“Kako da mi život neće biti težak!? Ustajem prije sunca, a s njive se vraćam sa zvijezdama”; *Svijet* 6, 1973: 8–9) – zapravo tek razotkriva hipokriziju časopisa koji drugdje upućuje na to da bi žena morala biti “ugodna” suvozačica vozača, koja za vrijeme vožnje ne traži njegovu pažnju i ne zaboravlja na to da “retrovizor nije kozmetički rekvizit” (*Svijet* 16, 1970: 46), ili prenosi razgovor s Liv Ullmann samo u svojstvu bivše supruge Ingmara Bergmana (*Svijet* 2, 1973: 44–45; slično i u tekstu “Moj muž John Wayne”, *Svijet* 1, 1970: 42–43) istodobno upućujući svoje novinare

¹³ Početkom 1970-ih jugoslavenski feminizam bio je još u povojima: o feminističkim pitanjima počeo se ozbiljnije raspravljati 1976. godine, na skupu “Društveni položaj žena i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu” koji je Hrvatsko sociološko društvo organiziralo u Portorožu.

¹⁴ Održao se 26. kolovoza 1970., o pedesetogodišnjici usvajanja amandmana koji je osigurao žensko pravo glasa u SAD-u.

da obave i objave intervju s pijanisticom (*Svijet* 2, 1970: 6–7), odvjeticom (*Svijet* 3, 1970: 8–9), pjevačicom (*Svijet* 5, 1970: 8), glumicom (*Svijet* 6, 1970: 38–39; *Svijet* 13, 1970: 8–9), televizijskom urednicom (*Svijet* 14, 1970: 8–9), spikericom (*Svijet* 24, 1970: 10–11) ... i reportaže o tome koje će haljine u novogodišnjoj noći nositi dvije poznate glumice, tri pjevačice zabavne glazbe, jedna operna pjevačica, dvije televizijske spikerice i slikarica (*Svijet* 26, 1970: 16–21).

Tu razliku među opredjeljenjima unutar korica jednog broja časopisa mogli bismo pokušati tumačiti na više načina: kao odraz nježne uredničke ruke, koja dopušta šarenilo novinarskih pogleda, kao metodu borbe za što brojniju čitateljsku publiku, kao strategiju obrane od prijeteće etikete šunda,¹⁵ ili kao način da se čitateljima među lake, naoko ideološki neutralne i pomodne sadržaje podmetnu društveno osjetljive i relevantne teme. Isto, uz uravnoteženiji omjer no u *Svijetu*, vrijedi za jedini jugoslavenski djevojački časopis, koji je počeo izlaziti baš u to vrijeme: prvi broj *Tine* izašao je 26. svibnja 1971. godine (usp. Senjković 2008).

Kada se pojavila na novinskim kioscima *Tina* je željela biti samo “lagana” i “zabavna”, da bi se – prema riječima tadašnjeg urednika – “pročitala za dva sata” (*Tina* 200, 1976: 16–17). Opremom i sadržajem ugledala se na slične listove za tinejdžerke koji su izlazili u pojedinim zapadnim zemljama i tamo bilježili vrlo dobre nakladne rezultate (Špicer 1990: 1). Preuzeo se i naziv lista: *Tina* je od 25. veljače 1967. godine izlazila u izdanju britanske International Publishing Corporation.¹⁶ Već nakon prvih nekoliko brojeva, usporedo s porastom naklade, počinju se objavljivati tekstovi svjesniji okruženja i, nerijetko, zainteresirani za socijalne teme (Senjković 2008: 164–169). Unatoč tome, lik obične žene – radnice i ovdje se predstavlja samo iznimno, kao u slučaju teksta o Milki Obradović, dvadesetogodišnjoj službenici iz Novog Sada, jednoj “iz grupe od dvije stotine mladića i djevojaka, sudionika popularne akcije ‘Biramo najboljeg mladog radnika samoupravljača’”. Milka se zaposlila u tvornici kožne galanterije sa samo sedamnaest godina. Živi s roditeljima u malome mjestu koje je od Novog Sada udaljeno dvanaest kilometara i budi se “sa suncem, u ranu zoru” da bi na vrijeme stigla na posao. Ima još pet sestara, a tri se od njih još školuju, pa Milka svojim roditeljima pomaže i financijski. Pored toga sudjeluje u radu omladinske organizacije u svojoj tvornici, članica je Saveza komunista Jugoslavije i tri puta tjedno trenira u rukometnom klubu Željezničar. No, i Milka je, zapravo,

¹⁵ Već krajem 1950-ih na stranicama dnevnog tiska i kulturološke periodike počelo se pisati o “jeftinim demagozima” i “nekim vodećim organima našeg javnog mišljenja”, koji “ne propuštaju priliku da se ‘demokratski’ solidariziraju s ukusom ‘širokih masa’” i “prihvaćaju se češće reklame kiča i šunda, ‘laganog’ i ‘zabavnog’ štiva, senzacionalističkih banalnosti, negoli aktivnog zalaganja za stvarne kulturne vrijednosti” (Petrović 1961: 1398). Rasprava o politici domaćih izdavačkih poduzeća došla je na dnevni red Sedmoga kongresa Saveza komunista Jugoslavije, u travnju 1958. godine – da bi upozorila na nekritičko “kupovanje, prevođenje, preslikavanje i objavljivanje” i onoga tiska “sa Zapada” protiv kojeg ustaju “napredne snage tih zemalja” (Zadrovic 1961: 820). Na kraju, donesen je Zakon o oporezivanju proizvoda i usluga u prometu (Objavljen u Službenom listu SFRJ br. 33/72, ispr. 39/72), kojim su određeni porezni nameti na publikacije koje će posebne republičke komisije okarakterizirati kao “šund”. Nakon mnogih nedoumica koje je izazvao pokazao se kao pothvat kratkoga daha.

¹⁶ Na isti način tržišnu orijentaciju u dnevnom listu *Vjesnik* uveo je, čini se, Božidar Novak, glavni urednik od 1955. do 1963. godine. Prema njegovoj odluci, za *Vjesnik* je napravljen prijelom po uzoru na talijanski *Il Giornale*, a uvedeni su i specijalni prilozima na četiri stranice “Ljudi, more”, “Kultura”, “Privreda”, “Zabava” i “Radio-televizijski prilozima” (Garmaz 2000).

samo obična djevojka: svoje slobodno vrijeme provodi s mladićem, “voli film i obožava duge šetnje” (*Tina* 104, 1974: 5). Takva je i dvadesetdvogodišnja Amira Đapić, “jedina žena rudar u Jugoslaviji”. Njezin posao je, kako stoji u članku, težak i opasan, ali najodgovorniji u rudniku: svakodnevno mjeri količinu dotoka vode. Članica je komisije Saveza omladine Bosne i Hercegovine za samoupravna pitanja, članica predsjedništva Saveza omladine Tuzla, članica konferencije Saveza komunista u poduzeću Tuzlaso i članica savjeta Općinske skupštine za privredu i plan. Uz to, studira zaštitu na radu, voli slušati zabavnu glazbu, odlazi u kazalište, u kino i na ples, a uvečer s prijateljicama šeće tuzlanskim korzom ... (*Tina* 40, 1972: 4).

Vrijeme novih zvanja

Pod naslovom “Vrijeme novih zvanja” *Svijet* je u lipnju 1970. objavio članak kojim upozorava na mogućnost odabira krivog zanimanja:

Posljednjih godina mladi ljudi kod nas sve češće odabiru zvanja koja donedavno nisu niti postojala. Koje su u tome prednosti i teškoće? [...] Dok na jednoj strani konjunktura novih zanimanja nosi i određen rizik za neke koji joj se priklone, nova zanimanja kao da izazivaju svojevrsan “vakuum” na drugoj krajnosti. Naime, sve je manje mladih koji se odlučuju za zanimanja koja su “zastarjela”, iako je očito da se ni bez tih zanimanja ne može. Ispitivanje u Zagrebu prije dvije godine pokazalo je da među mladima nitko ne želi posao rudara, dimnjačara, kamenoresca, klobučara, tesara, stočara ... (*Svijet* 12, 1970: 6–7)

Ovaj članak slijedio je za sedam uzastopnih priloga koje je uredništvo *Svijeta* pokrenulo u ožujku 1970. pod naslovom “Koje zanimanje odabrati”. “[S] obzirom na to da postoji veliko zanimanje, a kako se radi o zaista bitnim, životnim odlukama”, redakcija *Svijeta* će, tako piše u uvodniku, obavijestiti čitatelje o “srednjim školama na teritoriju cijele Jugoslavije” (*Svijet* 5, 1970: 11). U razdoblju nakon velike privredne reforme 1965. godine,¹⁷ studentske pobune u Beogradu u srpnju 1968. – koja je istaknula i parolu “Posao svima” i zatražila “reformu školskog sistema, da bi se on uskladio sa potrebama razvoja naše privrede, kulture i samoupravnih odnosa [...]” (Bačević 2006: 108) – i prije “Šuvarove” reforme školstva, djevojački časopis *Tina* obavljao je isti posao. U rubrici “Ja želim biti...” odgovarao je na pitanja čitateljica o tome “kako doći do željenog zanimanja”: kozmetičarke, liječnice i stomatologinje (*Tina* 78, 1974: 8), medicinske sestre i psihologinje (*Tina* 79, 1974: 11), kuharice, odgajateljice i trgovkinje (*Tina* 80, 1974: 9), vrtlarice i aranžerke (*Tina* 85, 1974:

¹⁷ “U izgradnji socijalističke Jugoslavije dva su događaja možda ponajviše odredila njezin razvojni put. Iako se primarno radilo o ekonomskim zakonima, njihovim uvođenjem i provedbom započeli su procesi koji će u potpunosti promijeniti jugoslavensko društvo. Bili su to ‘Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva’, kojeg je Narodna skupština FNRJ donijela 27. lipnja 1950, te set zakona koje je Savezna skupština SFRJ donijela 24. srpnja 1965. i kojima je započela privredna reforma” (Klasić 2011).

9) ... U razdoblju aktivnije politike zapošljavanja mladih u Jugoslaviji¹⁸ tema izbora zanimanja probila se i u druge rubrike, poput rubrike "Govoreći otvoreno". Iako djevojke iz manjih sredina na njih nisu mogle računati, jer su imale na raspolaganju samo radna mjesta u velikim tvornicama (*Tina* 98, 1974: 8–9), i ovdje se piše o poslovima koji ne prljaju ruke: novinarskom (*Tina* 77, 1974: 8–9), medicinske sestre (*Tina* 80, 1974: 10–11), glumice (*Tina* 90, 1974: 10–11; *Tina* 136, 1975: 8–9), balerine (*Tina* 142, 1975: 16–17), ili stjuardese (*Tina* 155, 1975: 8–9). U rubrici "Mašta i stvarnost", koja je otvorena krajem 1975. godine, časopis je predstavio zanimanja manekenke (*Tina* 169, 1975: 6), liječnika (*Tina* 170, 1975: 5), frizerke (*Tina* 171, 1975: 4), arhitekta (*Tina* 173, 1975: 5) i astronoma (*Tina* 177, 1975: 8).

Iako je socijalistička Jugoslavija prema popisu stanovništva 1971. godine u primarnom i sekundarnom sektoru zapošljavala 77,4% radnika (SR Hrvatska tek nešto manje, ukupno 74,1%; *The Population of Yugoslavia* 1974: 63) uočljiv je naglasak na drugim zanimanjima. Uostalom, Amira Đapić, koju *Tina* predstavlja kao jedinu ženu rudara u Jugoslaviji, zapravo obavlja posao mjerenja dotoka vode. Unatoč tome valja zapaziti da priča o njoj, kao i priča o mladoj službenici Milki Obradović, uvelike odgovara predlošku iz ranih brojeva časopisa *Žena u borbi* i, zapravo, stvarnosti većine jugoslavenskih radnica. Uz to, i kada piše o umjetničkim i znanstvenim zanimanjima, ili poslovima stručnjaka srodnih zanimanja, *Tina* ih opisuje u skladu s vrijednostima napornog i predanog rada. Tako je u jednom objavljenom razgovoru mlada novinarka objasnila da ono što radi nema mnogo zajedničkog s predodžbama o tome da njezini kolege uživaju u putovanjima, primanjima i slobodnom radnom vremenu (*Tina* 77, 1974: 8–9), a glumica Milja Vujanović svoj je posao opisala kao "mukotrpan, pun odricanja, posao koji zamara, koji nas razara kao ličnosti, u kojem se uvek nešto čeka, gde se nepotrebno gubi mnogo vremena, gde je sve neizvesno jer se nikad ne zna što će na kraju nastati i ostati od onoga što smo u njega uložili" (*Tina* 136, 1975: 8–9). Jedna druga glumica požalila se na to da jedva nalazi vremena za posjet kozmetičarki koja će osvježiti njezin "ten ispaćen teškom pozorišnom šminkom" (*Tina* 93, 1974: 6).

Zaključak

Pripovijedanja nekadašnjih radnica i radnika u jugoslavenskoj industriji uočljivo često završavaju tvrdnjom: "[Dalmatinka, Željezara, Jugoplastika ...] nam je bila majka", zapravo varijantom (jekom) iskaza o tvornici koja je "drugi dom" (Žub V/46, 1947: 9). Ovdje, radi se najprije o brizi tvornice za potrebe svojih radnika (kroz redovitu isplatu plaća, akcije sindikata, izgradnju stanova, tvorničkih sportskih sadržaja i sl.; usp. Archer i Musić 2017: 47–49), ali i o ponosu koji su radnice i radnici

¹⁸ U Hrvatskoj 1965. godine bilo je nezaposleno 20,1% mladih od 27 godina, 1970. 8,2%, a 1975. 13,3% (Woodward 1995: 392).

osjećali zbog toga što sudjeluju u proizvodnji koja donosi napredak njihovoj zajednici i društvu (usp. Jambrešić Kirin i Blagaić 2013: 49–50).

Da bismo ih razumjeli, takva sjećanja valja umetnuti u širi kontekst suvremene strukture osjećaja (Williams 2006), u okvir “intenzivnih praksi sjećanja kojima danas svjedočimo u toliko različitih dijelova svijeta”, kojima se izražava “kriza ranije organizacije temporalnosti, osobite za razdoblje visoke modernosti – koju je obilježilo povjerenje u napredak i razvoj, slavljenje novog kao utopijskog [...] i nepokolebljiva vjera u *telos* povijesti” (Huyssen 2000: 36).¹⁹ Proliferacija ekonomske nesigurnosti u vremenu globalizacije, na koju se počelo intenzivnije upozoravati tek nakon globalne financijske krize 2008. godine, na terenu običnih ljudskih svakodnevnica dozvala je u sjećanje i njima asimetričan osjećaj sigurnosti i povjerenja u budućnost. Ta, “nostalgijska sjećanja” na vrijeme razvoja i napretka nerijetko se s pozicija moći namah diskvalificiraju, preusmjeruju,²⁰ ili pak prevode u “intenzivne prakse sjećanja” koje ih razvodnjuju i komodificiraju utapanjem, primjerice, u pomodnu “maglovitu žudnju za [...] etikom i estetikom vremena nakon Drugog svjetskog rata” (Gaston i Hilhorst 2018: 44, autori se oslanjaju na primjer Velike Britanije; usp. npr. Velikonja 2009: 540–543; Petrović 2013). Jednako na Zapadu²¹ i na prostorima nekadašnjeg državnog socijalizma klasno pitanje, koje je u temeljima ovih “nostalgijskih sjećanja”, njihovim mekim slijetanjem u kulturu neoliberalnog kapitalizma ostaje većinom zakriveno, a sjećanja lišena produktivnih aspekata svojega potencijala.

S druge strane, osim na sličnosti, valja upozoriti i na razlike uvjetovane nekadašnjim društvenim i ideološkim okružjima na Istoku i Zapadu. Na te, kontekstne razlike, ukazuje i činjenica da se tržišna orijentacija izdavača *Svijeta* i *Tine* – koja se isprva povelala za idejom da će jugoslavenske čitateljice privući i zavesti sadržaji koje konzumira i zapadnjakinja – vremenom prilagodila jugoslavenskim aktualnostima i odlučila za hibridne sadržaje, među kojima će biti “za svakog ponešto”.²²

Čitanje časopisa *Žena u borbi*, *Svijet* i *Tina* ukazuje ne samo na kratko trajanje “ikonskog lika” žene-radnice u prostoru popularne kulture, nego i na neravan put koji su prolazile njegove nasljednice. Vidjeli smo da se herojski lik radnice počinje povlačiti s naslovnica i sa stranica popularnog ženskog tiska već početkom 1950-ih, samo nekoliko godina nakon što je nasljedovanjem inauguriran u ideološki imagina-

¹⁹ Riječima Svetlane Boym, radi se o “simptomu našega vremena” (2001: xvi).

²⁰ Mnogi slogani nedavnih uspješnih populističkih kampanji, poput “Make America Great Again” Donalda Trumpa, prizivaju nostalgичnu težnju za obnovom “doma” kakav je bio u prošlosti. Takva Trumpova kampanja, kako se pokazalo, bila je uspješna u deindustrijaliziranim krajevima, pa i nekadašnjim rudarskim regijama, gdje je kandidat obećavao ponovno otvaranje rudnika (Gaston i Hilhorst 2018: 32).

²¹ Nedavnim istraživanjem u Castlefordu – nekada industrijskom gradiću u Engleskoj, gdje su se u razdoblju između 1970-ih i 2000-ih, jedno za drugim, zatvarali rudnik, tvornica stakla, tvornica posuda te tvornice konditorskih i kemijskih proizvoda – Laurajane Smith i Gary Campbell otkrili su da mnogi nekadašnji radnici žale za drugarstvom koje su osjećali i prakticirali, osjećaju se izoliranima i čeznu za mogućnošću ponovnog pripadanja prepoznatljivoj zajednici ljudi koji teško rade, ali su uspjeli postići nešto važno (2017: 619). Slična svjedočenja Sophie Gaston i Sacha Hilhorst čule su ne samo u Velikoj Britaniji nego i u Francuskoj i Njemačkoj (2018: 243).

²² Izdavačka politika jugoslavenskih novinskih kuća već i prije prijelaza na “*laissez-faire* socijalizam” (usp. Klasić 2011) katkad je slijedila upozorenja s poslijeratnih političkih govornica da su “mladoj socijalističkoj privredi veoma korisni robno-novčani odnosi” (Dragičević 1967: 585; autor navodi tekst Borisa Kidriča iz 1949. godine), ili im je i prethodila, o čemu svjedoči sadržaj AFŽ-ovog časopisa *Naša moda*.

rij nove Jugoslavije: radnica za strojem, u proizvodnji, jednostavna, ponosna, ustrajna i požrtvovna, čija ljepota zrači iz osmjeha i zrcali se u pogledu, počela je uzmicati pred ženom koja radi ne zbog ideala, nego zbog zarade, povijena pod cjelodnevnom opterećenjem zaposlenja i doma. U to vrijeme, kritički prilozi o nezadovoljavajućoj infrastrukturnoj potpori majkama, suprugama i domaćicama radnicama i neprikladnoj ustrajnosti društvenih predrasuda nadmeću se sa slikom poželjne ženskosti koja je uvezena iz zapadnjačkog tiska. “Sredinom 50-ih”, tvrdi Renata Jambrešić Kirin, “društvena vidljivost i politički utjecaj žena opadaju, a raste i broj otkaza ženama u industrijskom i državnom sektoru s opravdanjem da su radno manje učinkovite i da češće izostaju s posla” (2012: 199). U sljedećem desetljeću socijalističku žensku ikonu sasvim će prekriti likovi uspješnih žena, uglavnom onih koje djeluju u prostoru javnosti.²³ Oni će pripremiti podlogu za konačnu preobrazbu lika (lica) radnice, nekad uznosito zamrljanog ugljenom (“Lice i ruke kao i radni kombinezon su joj crni od ugljena [...] Na crnome licu svijetle se jedino oči koje govore o njezinom zadovoljstvu što je i ona radnik velikog rudnika koji je ponos Istre.”; Žub IV/31, 1946: 14).

S obzirom na to da dosadašnja istraživanja “postindustrijske nostalgije” na prostoru nekada jugoslavenskih republika većinom nisu razmotrila pitanje djelovanja sjećanja i transgeneracijskog sjećanja na oblikovanje političkih stavova i preferencija po liniji spola, čini se uputnim rezultate odgovarajućih istraživanja koja su provedena u drugim zemljama nekadašnjeg državnog socijalizma,²⁴ a zatim i one koji ukazuju na to da su jugoslavenski “radnici najčešće identificirali sebe i druge radnike primarno u odnosu prema svojem poduzeću” (Archer i Musić 2017: 48), prisloniti uz zaključke koje je Smiljana Leinert Novosel (1998) donijela po svom istraživanju promjena u društvenom položaju žena u tranziciji. Okvir popularne kulture koji ocrtavaju časopisi *Žena u borbi*, *Svijet* i *Tina*, vidjeli smo, nudi tek oskudnu podršku rezultatima navedenih suvremenih istraživanja. Stoga, čini se, hrvatska posttranzicijska *struktura osjećaja* (Williams 2006), ondje gdje se izražava tvrdnjom “prije je bilo bolje” (usp. npr. Velikonja 2009), poseže za narativima koji se protežu preko bivše granice socijalističkog Istoka i kapitalističkog Zapada, ali i za svojedobnom jugoslavenskom (ideološkom) metanaracijom koja se, uglavnom izvan za nju nezainteresiranog ili propitivačkog prostora popularne kulture, zadržala sve do “preokreta”. Tu kulturnu transgresiju potaknuli su i usmjerili, kako slijedi iz izloženog, slijepljeni pogledi “gubitnika globalizacije” (usp. Gaston i Hilhorst 2018: 37) i gubitnika tranzicije, oblikujući potencijalno produktivno (usp. Blunt 2003) “protu-sjećanje” (usp. Berdahl 2010), “retrospektivnu utopiju” (Velikonja 2009: 535; usp. Pickering i Keightley 2006: 936) i većinom žensku političku poziciju.

²³ Istodobno, nova serija jugoslavenskih novčanica neće prikazati niti jedan radnički lik, za razliku od poslijeratnih, koje su prikazivale, na licu ili naličju, likove rudara, drvosječe, kovača, kosca, ribara, orača, radnika u željezari i žene sa srpom.

²⁴ Ova pretpostavka je u skladu sa zapažanjem Chiare Bonfiglioli o “upadljivim sličnostima” u pripovijedanjima nekadašnjih tekstilnih radnica iz Leskovca u Srbiji, Štipa u Makedoniji i Bosanskog Novog u Bosni i Hercegovini, “[u]sprkos mnogim političkim, kulturnim i povijesnim razlikama među zemljama sljednicama bivše Jugoslavije” (2015: 60).

LITERATURA

- Adler, Marina A. 2002. "German Unification as a Turning Point in East German Women's Life Course. Biographical Changes in Work and Family Roles". *Sex Roles* 47/1-2: 83–98. <https://doi.org/10.1023/A:1020635804707>
- Archer, Rory i Goran Musić. 2017. "Approaching the Socialist Factory and Its Workforce. Considerations from Fieldwork in (Former) Yugoslavia". *Labor History* 58/1: 44–66.
- Attwood, Lynne. 1999. *Creating the New Soviet Woman. Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–53*. Houndmills, London: MacMillan Press.
- Bačević, Jana. 2006. "Pogled unazad". *Antropološka analiza uvođenja usmerenog obrazovanja u SFRJ*. *Antropologija* 1: 104–126.
- Bartha, Eszter. 2014. *Forgotten Histories. Workers and the New Capitalism in East Germany and Hungary*. U *EU-ROPEs. The Paradox of European Empire*. John W. Boyer i Berthold Molden, ur. Chicago: University of Chicago Press, 309–334.
- Berdahl, Daphne. 2010. *On the Social Life of Postsocialism. Memory, Consumption, Germany*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
- Blunt, Alison. 2003. "Collective Memory and Productive Nostalgia. Anglo-Indian Homemaking at McCluskieganj". *Environment and Planning D. Society and Space* 21/6: 717–738. <https://doi.org/10.1068/d327>
- Bonfiglioli, Chiara. 2014. "Gender, Labour and Precarity in the South East European Periphery. The Case of Textile Workers in Štip". *Contemporary Southeastern Europe* 1/2: 7–23.
- Bonfiglioli, Chiara. 2015. "Gendered Citizenship in the Global European Periphery. Textile Workers in Post-Yugoslav States". *Women's Studies International Forum* 49: 57–65. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2014.07.004>
- Bonfiglioli, Chiara. 2017. "A Working Day that Has no End. The Double Burden in Socialist Yugoslavia". U *Themenportal Europäische Geschichte*, 23. svibnja, www.europa.clio-online.de/essay/id/artikel-4168 (pristup 21. 8. 2018.).
- Boym, Svetlana. 2001. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.
- Braybon, Gail i Penny Summerfield. 2012. *Out of the Cage. Women's Experiences in Two World Wars*. London: Routledge.
- Brunnbauer, Ulf. 2000. "From Equality without Democracy to Democracy without Equality? Women and Transition in Southeast Europe". *South-East Europe Review* 3: 151–168.
- Corrin, Chris, ur. 1992. *Superwomen and the Double Burden. Women's Experience of Change in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union*. London: Scarlet Press.
- Cvek, Sven, Snježana Ivčić i Jasna Račić. 2015. "Jugoslavensko radništvo u tranziciji. Borovo 1989". *Politička misao* 52/2: 7–34.
- Čuljak, Ivana i Lea Vene. 2016. "Žena u borbi / Žena u modi. Odjevne prakse u poslijeratnom periodu socijalističke Jugoslavije na primjeru časopisa *Žena u borbi* i *Naša Moda*". *Etnoantropološki problemi* 11/1: 159–173.
- Debouzy, Marianne. 2016 [1990]. "In Search of Working-class Memory. Some Questions and a Tentative Assessment". U *Between Memory and History*. Marie Noelle Bourguet, Lucette Valensi i Nathan Wachtel, ur. London, New York: Routledge, 55–75.
- Dijanić, Dijana, Mirka Merunka-Golubić, Iva Niemčić i Dijana Stanić. 2004. *Ženski biografski leksikon. Sjećanje žena na život u socijalizmu*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Dimitrijević, Branislav. 2017. *Potrošeni socijalizam. Kultura, konzumerizam i društvena imaginacija u Jugoslaviji (1950–1974)*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Dimitrova-Grajzl, Valentina i Eszter Simon. 2010. "Political Trust and Historical Legacy. The Effect of Varieties of Socialism". *East European Politics and Societies* 24/2: 206–228. <https://doi.org/10.1177/0888325409353334>
- Dragičević, Adolf. 1967. "Odnosi samoupravljanja i tržišna privreda". *Politička misao* 4: 577–594.
- Duda, Igor. 2014. *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Zagreb: Srednja Europa.
- Gardner, Graham. 2001. "Unreliable Memories and Other Contingencies. Problems with Biographical Knowledge". *Qualitative Research* 1/2: 185–204. <https://doi.org/10.1177/146879410100100205>
- Garmaz, Željko. 2000. "Okretanje tržištu donijelo je 'Vjesniku' nakladu od 100.000!". <http://www.vjesnik.hr/razno/Vjesnik60/Default.asp?c=8> (pristup 8. 12. 2005.).
- Gaston, Sophie i Sacha Hillhorst. 2018. *At Home in One's Past. Nostalgia as a Cultural and Political Force in Britain, France and Germany...* London: Demos. <https://www.demos.co.uk/wp-content/uploads/2018/05/At-Home-in-Ones-Past-Report.pdf> (pristup 28. 4. 2018.).
- Ghodsee, Kristen. 2004. "Red Nostalgia? Communism, Women's Emancipation, and Economic Transformation in Bulgaria". *L'Homme Z. F. G.* 15/1: 23–36.
- Haney, Lynne. 2002. "After the Fall. East European Women Since the Collapse of State Socialism". *Contexts* 1/3: 27–36. <https://doi.org/10.1525/ctx.2002.1.3.27>

- Hann, Chris. 2012. "Transition, Tradition, and Nostalgia. Postsocialist Transformations in a Comparative Framework". *Collegium Antropologicum* 36/4: 1119–1128.
- Huysen, Andreas. 2000. "Present Pasts. Media, Politics, Amnesia". *Public Culture* 12/1: 21–38. <https://doi.org/10.1215/08992363-12-1-21>
- Jambrešić Kirin, Renata. 2012. "Žene u formativnom socijalizmu". U *Refleksije vremena 1945. – 1955.* Jasmina Bavo-ljak, ur. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 182–201.
- Jambrešić Kirin, Renata i Marina Blagaić. 2013. "The Ambivalence of Socialist Working Women's Heritage. A Case Study of the Jugoplastika Factory". *Narodna umjetnost* 50/1: 40–73. <https://doi.org/10.15176/VOL50NO102>
- Jõesalu, Kirsti. 2016. "We Were the Children of a Romantic Era. Nostalgia and the Nonideological Everyday through the Perspective of a 'Silent Generation'". *Journal of Baltic Studies* 47/4: 557–577. <https://doi.org/10.1080/01629778.2016.1248685>
- Kideckel, David. 2002. "The Unmaking of an East-Central European Working Class". U *Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia.* Chris M. Hann, ur. London, New York: Routledge, 114–132.
- Klasić, Hrvoje. 2011. "1968. u Jugoslaviji. Društveno-političke promjene u Jugoslaviji u kontekstu svjetskih zbivanja". http://www.starosajmiste.info/blog/wp-content/uploads/Hrvoje_Klasic_1968_u_Jugoslaviji.pdf (pristup 24. 7. 2018.).
- Kligman, Gail. 1998. *The Politics of Duplicity. Controlling Reproduction in Ceausescu's Romania.* Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Leinert Novosel, Smiljana. 1998. "Promjena društvenog položaja žena u razdoblju tranzicije". *Politička misao* 35/1: 152–168.
- Maksić, Maja i Andrea Matošević. 2018. "Kad si opušten, tada možeš dati sve od sebe! Etnografija rada u pulskoj Arena trikotazi". *Narodna umjetnost* 55/1: 95–110. <https://doi.org/10.15176/vol55no106>
- Massino, Jill. 2007. *Making the History of 1989.* <http://chnm.gmu.edu/1989/items/show/563> (pristup 3. 5. 2018.).
- Meyer, Sibylle i Eva Schulze. 1998. "After the Fall of the Wall. The Impact of the Transition on East German Women". *Political Psychology* 19/1: 95–116.
- Miljković, Marko. 2014. "Kako se kalio 'fića'. Jugoslavenski radnici i italijanska tehnologija u Crvenoj zastavi, 1955.–1962.". *Narodna umjetnost* 51/2: 71–94. <https://doi.org/10.15176/vol51no204>
- Nadkarni, Maya i Olga Shevchenko. 2004. "The Politics of Nostalgia. A Case for Comparative Analysis of Postsocialist Practices". *Ab Imperio. Studies of New Imperial History and Nationalism in the Post-Soviet Space* 2: 487–519.
- Nadkarni, Maya i Olga Schevchenko. 2015. "The Politics of Nostalgia in the Aftermath of Socialism's Collapse. A Case for Comparative Analysis". U *Anthropology and Nostalgia.* Olivia Angé i David Berliner, ur. New York, Oxford: Berghahn Books, 61–95.
- Palmberger, Monika. 2008. "Nostalgia Matters. Nostalgia for Yugoslavia as Potential Vision for a Better Future". *Sociologija* 50/4: 355–370. <https://doi.org/10.2298/SOC0804355P>
- Pavlinušić, Jelena, Dragana Modrić i Nikola Križanac. 2017. *Što je nama Dalmatinka dala?* Sinj: Kulturno umjetničko središte Sinj.
- Petrović, Svetozar. 1961. "Neophodnost razgovora o kulturi". *Naše teme* 10: 1393–1399.
- Petrović, Tanja. 2013. "Muzeji i radnici. Pregovaranja o industrijskoj kulturnoj baštini na prostoru bivše Jugoslavije". *Narodna umjetnost* 50/1: 96–120. <https://doi.org/10.15176/VOL50NO104>
- Petrović, Tanja. 2017. "Nostalgia for Industrial Labor in Socialist Yugoslavia, or Why the Post-Socialist Affect Matters". U *Nostalgia on the Move.* Mirjana Slavković i Marija Dorgović, ur. Beograd: Muzej Jugoslavije, 14–29.
- Pickering, Michael i Emily Keightley. 2006. "The Modalities of Nostalgia". *Current Sociology* 54/6: 919–941.
- Pine, Frances. 2002. "Retreat to the Household? Gendered Domains in Postsocialist Poland". U *Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia.* Chris M. Hann, ur. London, New York: Routledge, 95–113.
- Potkonjak, Sanja i Tea Škokić. 2013. "In the World of Iron and Steel: On the Ethnography of Work, Unemployment and Hope". *Narodna umjetnost* 50/1: 74–95. <https://doi.org/10.15176/vol50no103>
- Premuž Đipalo, Vedrana. 2016. "Žene u doba socijalizma. Slučaj 'Dalmatinka'". *Ethnologica Dalmatica* 23: 159–192.
- Rosenfeld, Rachel A., Heike Trappe i Janet C. Gormick. 2004. "Gender and Work in Germany. Before and after Reunification". *Annual Review of Sociology* 30: 103–124. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.30.012703.110531>
- Rutar, Sabine. 2013. "Towards a Southeast European History of Labour. Examples from Yugoslavia". U *Beyond the Balkans. Towards an Inclusive History of Southeastern Europe.* Sabine Rutar, ur. Münster et al.: Lit, 323–354.
- Senjković, Reana. 2008. "Tina i jugoslavensko djevojaštvo, ili: Jeste li čitali Angelu McRobbie?". U *Izgnubljeno u prijenosu. Pop iskustvo soc kulture.* Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 91–185.
- Smith, Laurajane i Gary Campbell. 2017. "Nostalgia for the Future? Memory, Nostalgia and the Politics of Class". *International Journal of Heritage Studies* 23/7: 612–627.
- Szeless, Margarethe. 2002. "Burda Fashions. A Wish that Doesn't Have to be Wishful Thinking. Home Dressmaking in Austria 1950–1970". *Cultural Studies* 16/6: 848–862. <https://doi.org/10.1080/0950238022000034219>

- Škokić, Tea i Sanja Potkonjak. 2016. "Working Class Gone to Heaven: From Working Class to Middle Class and Back". *Narodna umjetnost* 53/1: 117–132. <https://doi.org/10.15176/vol53no106>
- Špicer, Gruda. 1990. *Tina. 1971–1976*. Zagreb: Vjesnik.
- The Population of Yugoslavia*. 1974. Beograd: Centar za demografska istraživanja.
- Todorova, Maria. 2010. "Introduction. From Utopia to Propaganda and Back". U *Post-Communist Nostalgia*. Maria Todorova i Zsuzsa Gille, ur. New York, Oxford: Berghahn Books, 1–13.
- Velikonja, Mitja. 2009. "Lost in Transition. Nostalgia for Socialism in Post-socialist Countries". *East European Politics and Societies* 23/4: 535–551. <https://doi.org/10.1177/0888325409345140>
- Vodopivec, Nina. 2010. "Past for the Present. The Social Memory of Textile Workers in Slovenia". U *Remembering Communism. Genres of Representation*. Marija Nikolaeva Todorova, ur. New York: Social Science Research Council, 213–234.
- Vodopivec, Nina. 2012. "Yesterday's Heroes. Spinning Webs of Memory in a Postsocialist Textile Factory in Slovenia". U *Negotiating Normality. Everyday Lives in Socialist Institutions*. Daniela Koleva, ur. New Brunswick, London: Transaction Publishers, 43–63.
- Williams, Raymond. 2006 [1965]. "Analiza kulture". U *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija*. Dean Duda, ur. Zagreb: Disput, 35–59.
- Woodward, Susan L. 1995. *Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia 1945–1990*. Princeton: Princeton University Press.
- Woodward, Susan L. 2003. "The Political Economy of Ethno-nationalism in Yugoslavia". *Socialist Register* 39: 73–92.
- Zadrović, Ante. 1961. "Pogled u zabavnu štampu". *Naše teme* 6: 809–820.
- ŽINEC. 2004. *Sjećanje žena o socijalizmu – traganje za identitetom*. Kotor: Biro Konto.

Izvori

- Svijet*: god. I (1953), br. 1 – god. VII (1959), br. 12; god. XVIII (1970), br. 1 – god. XXI (1973), br. 24.
- Tina*: br. 63, 1973. – br. 179, 1975.
- Žena u borbi*: god. IV (1946), br. 24 – god. VII (1949), br. 12; god. IX (1951), br. 1 – god. X (1952), br. 12; god. XIV (1956), br. 1 – god. XV (1957), br. 12.

Coal and Makeup. Narratives about Yugoslav Socialist Women-Workers on Offer to Post-Transitional Memory

Research in former socialist countries, including Croatia, has shown that women's opinions and perspectives on their past in the former political system are more positive than men's. Accordingly, women evaluate their current situation as being worse than it was in "the former communist system", and they are more likely to support left-wing political parties. A reading of the three Yugoslav women's magazines from 1946 to 1975 reveals the range of representations and creations of working women, suggesting possible references to contemporary nostalgic and/or critical testimonies.

Keywords: women-worker, socialism, post-transition